

Одразу після Боннського конгресу дебати серед молоді і студентських організацій стосовно законів досягли свого апогею на ХХ конференції в 1965 р. З посиленням парламентської опозиції проти надзвичайних законів, посилилася й сила ССНС, з якою вона боролася проти них. На порядок денний ХХ конференції ССНС винесла наступні питання: війна у В'єтнамі, обговорення програми ССНС та боротьба проти надзвичайних законів. Урешті-решт, конференція завершилася прийняттям наступних рішень [20, s. 44]:

1) Федеральному голові доручено разом з іншими позапарламентськими силами (студентськими організаціями, профспілками, професорами, молодіжними об'єднаннями) встановити контакт, щоб провести семінар з обговорення важливості і можливостей подальшої боротьби проти надзвичайних законів. Метою цього семінару також має бути з'ясування для себе можливості супроти-ву проти вже прийнятих надзвичайних законів.

2) Студенти і професори повинні разом об'єднатися, щоб провести відкриту дискусію, у якій, по можливості, мають взяти участь і прихильники надзвичайного законодавства. Важливою є також співпраця із журналістами.

Учасники конференції вітали прагнення професорів, студентів і профспілок боротися проти надзвичайних законів, чия спільна боротьба посилилася за допомогою створення комітетів пильності.

Уряд, незважаючи на протести молоді, не припиняв своїх зусиль і вдруге виніс надзвичайне законодавство на обговорення в Бундестаг улітку 1965 р., але, знову не отримавши 2/3 голосів, воно не було прийняте. Уряд передбачив подібне та із загального комплексу виділив декілька законів, оголосивши їх "простими надзвичайними законами", які не вимагають 2/3 голосів у Бундестазі. Внаслідок цього в червні 1965 р. простою більшістю голосів партій правлячої коаліції було прийнято "пакет" із семи "простих" законів: "Про корпус цивільної оборони", "Про захисні спорудження", "Про самозахист" (останній однак не набрав чинності). Інші чотири закони склали комплекс "законів забезпечення", які передбачали низку мобілізаційних заходів у сфері економіки, транспортних засобів [6, с. 112].

Відповіддю на це була активізація демократичних сил. Хвиля протестів молоді прокотилася по всій території ФРН. Університетські аудиторії, міські площі стали місцем бурхливих мітингів. Боротьба розгорталася і в наступні роки, тобто, коли була створена "велика коаліція" у складі ХДС/ХСС-СДПН.

Отже, надзвичайне законодавство у ФРН стало кульмінаційним моментом у здійсненні цілої системи практичних заходів і створенні комплексу законів, які порушували демократичні принципи Основного закону,

конституційні основи державного устрою та основні права громадян.

Демонстрації молоді першої половини 1960-х рр. показали, що вона не залишалася осторонь проблем, які були як у внутрішньому житті ФРН, так і на міжнародній арені. Молодь намагалася звільнитися від нав'язливої політики уряду і втримати демократію у своїх руках.

Студентство не лише сприяло росту руху всир, але і принесло нові для Західної Німеччини форми опору: індивідуальні і групові голодування, сидячі страйки, вуличні барикади та ін. Фактичний бік справи дозволяє говорити про те, що саме надзвичайні закони стали тією найбільш конкретною причиною, яка сколихнула західнонімецьке студентство.

Отже, молодь складала більшість учасників масових демократичних рухів у ФРН, їх найбільш активну силу. Ці рухи були спрямовані проти політики реакційних кіл, які вливалися в загальний потік боротьби за мир і соціальний прогрес.

1. Антрушин Ю.Н. Идеологическая борьба и молодежь капиталистических стран. – М., 1976. 2. Баннов Б.Г. Мятёж возмущенного разума. Студенчество Запада против империализма. – М., 1970. 3. Вульф В.Я. "Бунт молодых" и поиски его объяснений (По следам одной дискуссии) // Борьба классов и современный мир. Рабочий класс и массовые демократические движения : Сб. ст. / Ю.М. Гарутянц. – М., 1971. 4. Гинцберг Л.И. Массовые демократические движения в ФРГ и партия "зелёных" / М.М. Семиряга. – М., 1988. 5. Грачёв А.С. Поражение или урок?: Об опыте и последствиях молодёжных и студенческих выступлений 60-х – 70-х гг. на Западе. – М., 1977. 6. Григорьев Е. ФРГ: чрезвычайное законодательство // Мировая экономика и международные отношения. – 1968. – № 7. 7. Кацман Г.В. Внепарламентская демократическая оппозиция в ФРГ (1966–1969) // Борьба классов и современный мир. Рабочий класс и массовые демократические движения : Сб. ст. / Ю.М. Гарутянц. – М., 1971. 8. Левое студенческое движение в странах капитала / С.С. Сальчев. – М., 1976. 9. Мошняга В.П. Актуальные вопросы молодёжного движения. – М., 1983. 10. Решетов П.Н. Молодь робить вибір: становище і боротьба молоді капіталістичних країн Заходу проти імперіалізму, за мир, демократію і соціальний прогрес. – К, 1980. 11. Мяло К.Г. Время выбора. Молодёжь и общество в поисках альтернативы. – М., 1991. 12. ФРГ: молодёжь и молодёжная политика (60-е – 80-е гг.). / Н.С. Черкасова, А.Г. Тимошенко. – Томск, 1990. 13. Чрезвычайное законодательство ФРГ / Под ред. В.М. Чхиквадзе. – М., 1969. 14. Bauss Gerhard. Die Studentenbewegung der sechziger Jahre. – Köln, 1977. 15. Becker Thomas, Schöder Ute. Die Studentenproteste der 1960-er Jahre. Archivführer – Chronik – Bibliographie. – Köln; Weimar; Wien; Böhlau, 2000. 16. Behrens Axel. Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien zur Analyse der Studentenbewegung: Zur Umsetzung marxischer Theorie in politische Programmatik. – Hamburg, 1972. 17. Bude Heinz. Das Alter einer Generation. – Frankfurt / M., 1995. 18. Gester Jochen / Willi Hajek. 1968 – und dann? Erfahrungen, Lernprozesse und Utopien von Bewegten der 68-er Revolte. – Bremen, 2002. 19. Günther Hans u.a. 1968. 30 Jahre danach. Herausgegeben und eingeleitet von Venanz Schubert. – Ottilien, 1999. 20. Lücke Paul. Vorbereitung auf den Notstand? Zehn Antworten auf eine aktuelle Frage. – Frankfurt am Main, 1967. 21. Mager Friedrich. Information zur Zeit. Was wollen die Studenten? – Hamburg, 1968. 22. Mosler Peter. Was wir wollten, was wir wurden. Studentenrevolte – zehn Jahre danach. – Hamburg, 1977. 23. Webber F. Jugendbewegung in 60-er Jahren. – Hamburg, 2000.

Надійшла до редколегії 26.01.06

В. Деревінський, канд. іст. наук

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ В. ЧОРНОВОЛА В УВ'ЯЗНЕННІ

Висвітлено особливості перебування В. Черновола в ув'язненні. Розглянуто, у яких умовах проживав В. Черновола у радянських таборих і на засланні, а також специфіка його боротьби за належні права ув'язненого і засланця.

The features of stay V.Chornovil in the conclusion are shined. Is considered in what conditions lived V.Chornovil at the Soviet camps and in the reference, and also specificity of his struggle for the appropriate rights made and exiled.

Значення особи в історії залишається цікавою та дискусійною темою для наукових студій. Звільнившись від накинених комуністичною ідеологією засад детермінованості особи суспільством дослідники урівноважили ці суб'єкти історичного процесу. З'явилася можливість стверджувати, що історія є уособленою, адже її творять різноманітні історичні постаті. Відповідно, існує потреба всебічно розглянути ідеї, погляди та діяльність особистостей, що стали творцями історії.

В історії нашого народу є багато цікавих особистостей, які зробили помітний вплив на суспільство та історичний процес. Неодноразово з'являлися люди, чиїми іменами називалися певні етапи історії України, з якими асоціювалася національно-визвольна боротьба українського народу. Стосовно діяльності багатьох таких осіб до сьогодні відбуваються дискусії і немає однозначного ставлення. З огляду на це заслуговує на увагу постать

одного з відомих діячів дисидентського руху, чільного діяча національно-визвольного процесу кінця 1980-х – початку 1990-х рр., голови Народного руху України, народного депутата України Вячеслава Чорновола.

Про діяльність цього чільного представника українського народу на сьогодні ще не має ґрунтовних досліджень. Існують поодинокі статті і книги про його політичну та державотворчу діяльність в 1990-х рр. [1; 2; 4], становлення світогляду [3]. Також публікувалися в різних виданнях його інтерв'ю та статті, а після смерті вийшла збірка його статей із газети "Час/Time" [10; 20; 15]. Зовсім обмаль публікацій про дисидентську діяльність В. Чорновола та про період перебування його в ув'язненні. Таких досліджень не могло з'явитися в період існування СРСР, лише з'явилося в той час декілька так званих "тамвидавчих" статей (тобто виданих за кордоном) співавтором однієї з яких був він сам [13; 8]. На сьогодні знайти повнішу інформацію про ці роки його діяльності і боротьби можна хіба що в започаткованому Міжнародним благодійним фондом Вячеслава Чорновола та видавництвом "Смолоскип" десятитомному виданні праць В. Чорновола [17].

Зважаючи на недостатність висвітлення постаті В. Чорновола, особливо періоду перебування його у ув'язненні, та переслідуючи мету поглиблення вивчення особистості цієї непересічної людини, написана ця стаття, у якій розглянуто обставини життя і боротьби В. Чорновола в радянських таборах і на засланні.

За свою діяльність з відстоювання права українського народу на вільний національний та політичний розвиток та із захисту прав інших ув'язнених він чотири рази був засуджений радянським судом. У 1972 р. його втретє засудили, і на цей раз на довготривалі дев'ятирічне перебування в таборі і на засланні, а в 1980 р., уже за кримінальною статтею, ще на п'ять років. Відтак з мордовських таборів В. Чорновіл повернувся в Україну аж у 1985 р.

Роки перебування в закладах радянської пенітенціарної системи були часом важкого випробування для В. Чорновола. Побутові умови, розпорядок дня, харчування, праця в таборах не відповідали навіть найелементарнішим нормам існування людини. Політичні в'язні в подвійній мірі відчували всі принади життя зека. У підцензурному листі він делікатно назвав ці умови "спартанськими". День для в'язнів був жорстко регламентованим і за порушення розпорядку дня в'язня неодмінно карали. Навіть заборонялося із фізіологічних потреб ходити по території табору після нічного відбою [7, с. 51–52].

У таборі в'язні проживали у бараках, побутові умови в яких були досить важкими. У переповнених бараках було гамірно, жарко до парноти, накурено. В. Чорновіл у таборі мав усього 1,5 м² барачної площі, а під час перебування у кримінальних таборах не мав місця для творчої роботи, писав листа на коліні. Надзвичайно важко було під час перебування у штрафному ізоляторі (ШІЗО). Приміщення ШІЗО було вологе, брудне й холодне, взимку опалювалося один раз на два-три дні, а в холодні осінні й весняні дні зовсім не опалювалося. Нари, які відкривалися тільки на ніч, були нерівними з необтесаних дощок із щілинами.

Одним з важливих компонентів таборового покарання була праця. За допомогою неї адміністрація намагалася зламати незалежну моральну й політичну позицію людини. В. Чорновіл був підданий цьому виховному впливу ще із часу перебування у львівській в'язниці. На початку 1968 р. одразу після зробленої йому операції його направляли на виконання важкої роботи. У подальшому така ситуація повторювалася і в кримінальних і політичних таборах. Усупереч існуючим діагнозам лікарів про потребу легкої праці для нього через хвороби, адмі-

ністрація намагалася направити його на важку роботу, скажімо видобувати каміння у кар'єрі. У кримінальних таборах, попри запевнення, що він має ті самі права й обов'язки, що інші в'язні простежувався індивідуальний підхід. Так, із шести осіб із вищою освітою, що перебували у таборі Табаги, лише В. Чорновіл один працював фізично. За час перебування в таборах йому довелося виконувати різноманітну роботу: виготовляти електроди в котельні, бути кравцем, пожежником, обліковцем колдод, робітником на кухні тощо. Навіть здобув нову професію – навчався на курсах газооператорів, тобто кочегарів. Часто режим роботи був інтенсивний і довготривалий, що призводило до швидкої втоми і відсутності вільного часу на бажану творчу працю чи епістолярію.

Крім важких побутових умов, постійну працю, ознакою всіх таборів було низькокалорійне харчування. Неприємними були смакові якості страв зроблених із зіпсутих недоброякісних харчів. Непоодинокими були випадки коли в харчах в'язні знаходили хробаків [8, с. 1357]. Крім того, у штрафних приміщеннях камерного типу (ПКТ) використовувалася методика додаткового покарання в'язнів за допомогою зменшення харчування, а при невиконанні виробітку чи відмови від роботи – до чергового зменшення раціону [8, с. 1347]. Як правило, такий стан тривав півмісяця, інколи і довше, і це завдавало великої шкоди здоров'ю людини.

У зв'язку з відсутністю у їжі вітамінів, багато ув'язнені навесні і влітку переходили на "підніжний корм", готували "салати" з трави, яка росла в зоні – деревію, лободи тощо. Дехто займався садінням квітів і поміж них висівав петрушку і кріп. При виявленні такої зелені охоронці влаштовували на городі так зване "прополювання" чоботами, а власнику зелені виносили різноманітні покарання. Займався квіткарством також і В. Чорновіл. Він навіть у листах додому просив, щоб вислали йому насіння квітів і зелені. На його квітнику росли гвоздики, настурція, ромашки, чорнобривці, айстри, братики разом з квасцем і кропом. За таке буяння квітник В. Чорновола не раз піддавався екзекуції.

У таборі існували норми на кількість речей, які мав право мати в'язень. Дозволялися деякі цивільні речі і книги, але існували обмеження і постійно відбувалася їх конфіскація, особливо книг. В. Чорновіл був завжди на особливому обліку в таборовій адміністрації, тому, наприклад, під час першого ув'язнення у кримінальному таборі на Вінниччині у 1967–1968 рр., йому, на відміну від кримінальних в'язнів, було заборонено мати цивільний одяг.

З-поміж факторів, які впливали на характер перебування в'язнів у таборах, слід зазначити мікроклімат таборових колективів. Для комунікабельного В. Чорновола не було проблемою налагодити стосунки з іншими в'язнями. Він знаходив умови співіснування з в'язнями кримінальних таборів, хоча з ними зводив стосунки до наймінімальнішого мінімуму [18, с. 87]. Прагнув нікого не зачіпати, ставитися з увагою, намагався вислухати, декому допомагав юридичною порадою, але намагався уникати ролі таборового адвоката для кримінальних в'язнів. Він вважався серед кримінальних в'язнів людиною сторонньою, посадженою до них за політику, тож ставилися до нього добре, навіть знаходилися серед них такі, що захищали та допомагали йому. Так, під час довготривалого відправлення його з кримінального табору Табаги до Києва в'язні зберегли всі його речі, книжки та періодику.

Незважаючи на те, що В. Чорновіл швидко адаптувався в середовищі кримінальних в'язнів, йому було психологічно важко серед них перебувати, не вистачало інтелектуального товариства. У плані цікавого товариства йому добре було перебувати в політтаборах, у

яких сиділи люди з прогресивним мисленням з різних республік СРСР: В. Чорновол перебував в ув'язненні з П. Айрік'яном, В. Долішнім, В. Лісовим, Р. Маркосяном, В. Осиповим, Б. Пенсоном, В. Стусом та ін.

Після заслання В. Чорновола комуністична карна система продовжила створювати йому різноманітні проблеми. Так, місце заслання для нього було вибрано з несприятливими кліматичними умовами для його здоров'я. З усіх засланців був найближче до Північного полярного кола, а східніше від нього вислали тільки В. Стуса. Йому не дозволили, у супереч існуючим законам, самому вибирати місце перебування в призначеному районі та працювати за своїм фахом, а відправили за 25 км від райцентру Нюрби у селище Чаппанду Якутської АРСР. Поселили його в непридатну для нормального проживання кімнату у приміщенні бібліотеки, яку доводилося важко опалювати. Також доводилося самостійно варити їсти, тому харчування й опалення стало для нього важким випробуванням і постійною турботою, на що він змушений був витратити час, якого йому не вистачало на творчу роботу і кореспонденції [19, с. 669–670].

В. Чорноволу вдалося добитися ремонту житла, він зробив його затишним і теплим, став по-доброму називати "курнем на чужій землі"; поступово звик до куховарення, займався консервацією різних плодів, що знаходив в тайзі або купляв. Так, із часом В. Чорновол знайшов багато позитивних моментів перебування у Чаппанді: ніхто із сторонніх не ходив у гості, не відривав від роботи, можна було вести широку кореспонденцію, була свобода пересування тощо.

Однак обтяжливою для його стану здоров'я і малооплатною була праця. Також важко було проживати серед якутського населення, яке мало розуміло російську мову і було попереджене карними органами про заборону вступати в контакти з В. Чорноволом. Неодноразово були спроби побиття В. Чорновола, вломлення в його помешкання, інспіровані карними органами або на підставі міжнаціонального антагонізму якутів. Після масового міжетнічного побоїща в адміністративному центрі Якутії – Якутську на початку 1979 р., погіршилося ставлення низової адміністрації якутів до В. Чорновола, почалися безпідставні придирки до нього з боку правління колгоспу, райміліції. За цих обставин В. Чорновол звільнився з роботи в радгоспі і домігся переїзду до райцентру.

У Нюрбі радянські карні органи вкотре задіяли щодо нього давні методи тиску, через що він мав проблеми зі знаходженням житла і працевлаштуванням. Спочатку В. Чорновол збирався жити в переобладнаному під житло хліві, але пощастило знайти порожній будинок у самому центрі Нюрби. Після цього, маючи юридично у своєму розпорядженні 3 місяці і накопичене завчасно фінансове і харчове забезпечення, він шукав роботу відповідно до стану здоров'я та соціального статусу службовця. Найшов роботу в будівельному управлінні і став числитися теслярем, але фактично працював диспетчером з контролю за роботою машин і механізмів.

Таким чином, із переїзду до Нюрби В. Чорновол був задоволений, адже поліпшилися побутові умови, праця, здоров'я, умови спілкування з родиною і друзями, хоча матеріальне становище не змінилося. У Чаппанді він жив в основному натуральним господарством і менше робив фінансових витрат, а в Нюрбі, незважаючи на збільшення зарплати, зросли витрати і її потрібно було економити. Також почав відчувати недостачу вільного часу, оскільки режим праці в Нюрбі, на відміну від символічного як і оплата праці в Чаппанді, був чітко регламентованим. Тим не менше В. Чорновол вважав, що в Нюрбі із засланської голоти перейшов в засланську аристократію.

Найбільш комфортні умови перебування В. Чорновола в Якутії були у м. Покровську, куди його направили завершувати термін ув'язнення, після умовного звільнення з кримінального табору Табаги у 1983 р. У Покровську він мешкав в окремій кімнаті двоповерхового сімейного гуртожитку. У порівнянні із Чаппандою і Нюрбою благом було наявність центрального опалення і води, навіть гарячої, що дозволяло економити вільний час. З явними позитивами були і негативи – поширене пияцтво мешканців гуртожитку та постійний шум, особливо докучали діти, які вечорами "галопували по коридору". Поряд з гуртожитком знаходилися необхідні магазини, їдальня, пошта. Правда, з постачанням було так само проблематично, як і у Нюрбі, але, враховуючи скромні потреби В. Чорновола, йому вистачало. Цегельний завод, на якому він працював позмінно газооператором, знаходився за десять хвилин дороги від помешкання. На роботі мав можливість подивитися телевизор, послухати радіо та по черзі відпочивати (операторів було двоє). До і після того, як стало відомо, що він умовно звільнений, до нього на роботі і гуртожитку ставилися добре.

Таким чином, В. Чорновол відносно сприятливо почувався в Покровську. Йому було навіть дозволено вперше за 17 років писати статті і публікуватися в місцевій газеті. Більше того, йому обіцяли квартиру і незважаючи на велику кількість бажаючих отримати житло, включили у перелік тих, хто мав його отримати у збудованому будинку. Створення стерпних умов проживання в Покровську обумовлювалося намаганнями радянських органів змусити В. Чорновола відмовитися від повернення в Україну після закінчення терміна вироку. Незалежно від таких спроб органів, він ще в Нюрбі планував після звільнення деякий час спільно з Атенією там пожити, але завадили цьому арешт і засудження 1980 р. У Покровську в нього теж з'явилася думка залишитися на деякий час після закінчення терміну вироку, разом з дружиною і сином Тарасом. Задля цього навіть почав шукати місце праці для Атені. Однак від ідеї пожити "спокійним життям" в Покровську відмовився, бо сумував за Україною, рідними, крім того почалися претензії з боку карних органів.

Позаправові судові вироки та репресії карних органів в таборі і на заслани призводили до періодичних акцій протесту з боку В. Чорновола. З моменту першого засудження і до останніх днів перебування в заслани він наполегливо добивався справедливого, правового ставлення до себе. Боровся за кожну життєву позицію, поборював адміністрацію, карно-судову систему, владу, навіть поштових та інших "дрібних" чиновників – це було принциповим для нього. За мужність і лідерські якості В. Чорновола в ув'язненні називали зеківським генералом [5, с. 504]. Його часті протестні акції носили переважно вимушений характер, не завжди були завчасно плановані. Проте домагались лише належного за законом, він не намагався безпідставно йти на загострення відносин з адміністрацією. По прибутті у 1973 р. у табір він зазначав, що конфліктувати з власної ініціативи не має бажання, дадуть спокій, то "сидітиме тихенько і воюватиме щодо справи" [18, с. 255]. Однак, зазначає політв'язень І. Калинець, ув'язненим саме таборова адміністрація не давала спокійно сидіти [6, с. 154].

В ув'язненні В. Чорновол вдавався до різноманітних способів боротьби: заяви і звернення до таборової адміністрації, прокуратури, судових і внутрішніх органів, комітету безпеки, різноманітних місцевих і союзних державних органів, а також до міжнародних правозахисних і міждержавних організацій; голодував; відмовлявся виходити на працю тощо. Предметом боротьби, перш за все ставали сфабриковані судові вироки, вилучення лис-

тіть чи обмеження листування, заборона побачень, боротьба за статус політв'язня, підтримка домагань інших політв'язнів та ін. До боротьби залучав своїх рідних, координуючи з ними дії за допомогою листів, часто його протестні заходи підтримували інші політв'язні.

В. Чорновіл розумів, що не всі заходи можуть можуть бути реально корисними, не мав надії на дієвість своєї "юридичної епопеї" чи протестної епістолярії. Однак, перебуваючи на становищі безправного радянського політв'язня, потребував боротьби, нагромадження інформації, створення прецедентів. Був переконаний, що його діяльність вплине на загальний процес боротьби з комуністичною тоталітарною системою.

Чорноволова тактика боротьби, активного спротиву знаходила схвалення не у всіх політв'язнів. Кожен в екстремальних умовах табору прагнув знайти свій спосіб існування в цих умовах. В. Стус писав, що немає винайденої ідеальної форми існування в таборах, бо ідеально поводитися там було неможливо. Одні сконцентровували увагу на писанні великих скарг, інші не підтримували масових голодувань – вважаючи неефективними, були й такі, що намагалися зберігати потенції для майбутнього. Кожен поводився, як йому підказував глузд і совість [11, с. 1465].

Чорноволова жертвна боротьба захочувала до дії, викликала повагу до нього у в'язнів. Серед політв'язнів, особливо серед політв'язнів-українців, він був авторитетною особистістю. Достатньо було в зоні сказати, згадував колишній політв'язень М. Хейфец, будь-якому українцю: "Звертаюся до тебе за дорученням Чорновола. Славко просить...", щоб будь-яка справа виконувалася ними. Промовисто про ставлення до В. Чорновола політв'язнів свідчить випадок, що стався під час його етапування з карцеру до місця його постійного ув'язнення. Під час маршруту він потрапив на декілька годин у 19-у зону – тоді всі українці цього табору, не думаючи про майбутній репресії, згромадилися під вікном кімнати, де він був, щоб тільки подивитись на нього, стоячи по коліна в снігу [12, с. 140].

Першою великою протестною акцією В. Чорновола в ув'язненні було голодування з 30 травня по 17 липня 1968 р., на знак протесту проти вилучення у нього документів сфабрикованої кримінальної справи 1967 р. Подібні протестні акції проводив він з приводу подальшої сфабрикованих судових вироків. Надзвичайно довготривалим і важким для нього було голодування 1980 р., пов'язане з протиправним засудженням його як гвалтівника. Факт винесення такого вироку, який паплюжив особисту гідність, викликав у нього велике обурення, тому він вдався до безтермінового голодування, що тривало понад 120 днів, і, перебуваючи лише на межі максимального фізичного ослаблення, що загрожувало життю та будучи без належного медичного забезпечення, припинив його.

Разом з голодуванням він сам та координовано з родиною спрямовував до різних установ заяви і звернення з вимогою переглянути судові вирокі. Петиції ґрунтувалися на ретельно вивчених положеннях радянського кримінального законодавства, тому вони були змістовними, обґрунтованими та об'ємними. Так, лише обсяг підготовленої ним касаційної скарги на незаконний вирок міського суду Мирного становив 70 сторінок [19, с. 932].

Протягом перебування у мордовських політичних та в кримінальних таборах Вінниччини чи Якутії він зіштовхувався з позбавленням адміністрацією законних прав на побачення з рідними. Така процедура стала для нього звичною по прибутті в кожний новий табір. Часто адміністрація вдавалася до заборони побачення з метою покарання. Проти методів такого тиску відбувалися масові петиційні кампанії та спільні голодування політ-

в'язнів. За участь у них в'язні зазнавали різноманітних покарань, включно із ШІЗО. Після прибуття в 1973 р. В. Чорновола в табір Озерний адміністрація не дозволила зустрічатися йому спочатку з дружиною, а через два тижні із сестрою, і тільки ціною майже місячного голодування (грудень 1973 р. – січень 1974 р.) йому вдалося вперше за час двохрічного ув'язнення поспілкуватися із матір'ю і сестрою (з дружиною не дозволили через незареєстрований офіційно шлюб). Подібна заборона на зустріч з рідними була накладена на В. Чорновола впродовж 1977 р.

Різноманітні акції політв'язнів спричиняли обмеження чи заборони адміністрацією листування або вилучення листів та посилок. Неодноразово адміністрація вдавалася до таких методів тиску, які могли тривати декілька місяців. Адміністрація Вінницького табору взагалі заборонила В. Чорноволу, на відміну від інших ув'язнених, листуватися з усіма, крім рідних. Під час перебування у політтаборах часто пропадали листи до В. Чорновола закордонних адресатів. З метою подолання цього він розробляв методіку боротьби за листи, просив відправників самим писати заяви про втрати кореспонденції у відповідні інстанції, збирав інформацію про листи і посилки, які не надійшли, писав скарги, за цінні листи вимагав компенсації, намагався подати до суду на міністра зв'язку СРСР.

В. Чорноволу в ув'язненні періодично доводилося боротися з протиправним призначенням роботи. За відмову від важкої праці зазнавав покарань, включно із відправленням в ПКТ. Водночас існували випадки, коли кримінальні в'язні місяцями відмовлялися працювати і не зазнавали покарань або отримували незначні [8, с. 1369].

Активно В. Чорновіл приєднувався або сам організував акції із захисту інших політв'язнів. Відбувалися протестні захисні кампанії політв'язнів з приводу протиправного поводження із самим В. Чорноволом. Серед політичних акцій були постійні й одноразові. Постійними масовими протестними акціями політв'язні відзначали: 12 січня – День українського політв'язня, 26 червня – День протесту проти національної дискримінації, 29 червня – День солідарності політв'язнів, 30 жовтня – День політв'язня СРСР, 10 грудня – День прав людини.

Періодично поодиночі чи організовано та масово борилися незаконно засудженні за переконання в'язні за статус політв'язня. Проект Статуту політв'язня у 1976 р. уклав В. Чорновіл [16, с. 2]. Статут політв'язня передбачав відмову від табірної одягу і спеціальної тюремної бірки, шиккування на перевірку та в їдальню, відвідування політз'янят, виходи на працю, право на побачення, на листування і т.д. Активно боротьба за статус політв'язня розпочалася у 1974 р., участь у ній розпочав В. Чорновіл, за що був покараний шестимісячним ув'язненням у ПКТ. Особливо загострилася боротьба в 1977 р., яку очолював В. Чорновіл разом з П. Айрік'яном і В. Осиповим. Перебуваючи на статусі, в'язні писали заяви в різні інстанції. Лише В. Чорновіл із початку і до березня 1977 р. написав 130 петицій. 27 квітня 1977 р. політв'язні розпочали масове стоденне голодування за статус політв'язня перед початком роботи Белградської наради з безпеки і співробітництва у Європі. Приурочення протестної акції до початку Белградської конференції обумовлювалося тим, що на ній розглядалися питання з прав людини. За намагання вибороти статус політв'язня ув'язненні зазнали жорстоких репресій. В. Чорновіл за майже річну боротьбу перебував цілий рік на штрафному (пониженому) харчуванні, мав 120 діб карцеру, двічі довготривало перебував у ПКТ, відбував 70 діб голодування і т.д. [16, с. 555]. Такими були його покарання за протестні дії 1974 р. – відбув

крім різних дрібних покарань 43 доби ШІЗО та був відправлений на півроку до ПКТ [8, с. 1341]. Радянський режим масовими жорстокими покараннями давав зрозуміти політв'язням, що їхні вимоги не будуть задоволені, тому боротьба за статус політв'язня в'язнів сумління стала для них черговим випробуванням сил, призвавши лише до короткотермінового ліберального ставлення до них таборової адміністрації. Разом з вимогою задовольнити вимоги в'язнів сумління радянський режим відкинув домагання називати їх політв'язнями. Під час третього ув'язнення В. Чорновола прийшов лист з офіційних інстанцій, у якому наголошувалося "щоб він не називав себе політв'язнем". Тим не менше не слід недооцінювати боротьби за статус політв'язнів, бо вона зробила великий вплив як на самих в'язнів, радянський режим, так і на світову громадськість.

Домагання законного та справедливого ставлення до політв'язнів, боротьба за статус політв'язня озлобила карні органи проти В. Чорновола, і з ним вирішили розправитися за допомогою карних злочинців у дорозі на заслання. Але від розправи його врятувала випадково отримана про це інформація і його дії на випередження можливих подій – протестні акції (провів 17 днів голодування та написав 17 петицій). Його протест підтримали інші в'язні, а інформація про інцидент стала відомою за кордоном. Відповідно, його етапування на заслання відбулося згідно зі встановленими правилами перевезення. Таке виняткове перевезення викликало в працівників органів та ув'язнених здивування і запитання щодо статусу В. Чорновола.

На засланні В. Чорновола довелося продовжити боротьбу за власні права, перш за все за легку роботу, яку відмовлялися надавати. Понад два місяці відмовлявся працювати, надсилав у різні інстанції заяви з приводу порушень його прав, вимагав сплачувати допомогу як безробітному. Увесь цей час вдалося В. Чорновола прожити, завдячуючи допомозі друзів та різних адресатів. У кінцевому результаті райком компартії змусив директора радгоспу Чаппанди знайти і влаштувати В. Чорновола на полегшену роботу. З приводу виплати надзвичайно низької заробітної плати як для Сибіру – усього 70 рублів, проводив петиційну кампанію за належний прожитковий мінімум. Згодом змушений довгий час добиватися проведення ремонту у своєму помешканні, яке було непридатне для життя в умовах якутської зими.

Перелік оборонних заходів на цьому для В. Чорновола не обмежився. Під тиском карних органів медична комісія райлікарні Нюрби підправила його діагноз, внаслідок чого він втратив ступінь важкості хвороби і заборони працювати на важких роботах. Відтак йому вкотре доводилося писати петиції, а невдовзі звільнитися з роботи із радгоспу, де відповідно до нового діагнозу вирішили ускладнити йому працю. Так почалася його чергова боротьба за працю та за зміну місця проживання, яка завершилася переїздом у райцентр. Протиправні дії були застосовані до нього під час відпустки додому, де обмежили його пересування, затримували, вилучали папери. Напередодні чергового арешту у 1980 р. йому обмежили листування, заблокували телефонні розмови, відключили у дружини вдома телефон. Під час перебування В. Чорновола на умовному звільненні у Покровську йому заборонили займатися в архіві науковим дослідженням особи П. Грабовського. На всі протиправні дії В. Чорновіл реагував заявами і зверненнями в різні інстанції.

Під час перебування на засланні він намагався різними способами допомагати засланцям й ув'язненим, проводив голодування та писав протестні заяви. В. Чорновіл зібрав інформацію про становище політзасланців, з ме-

тою надавати поради "новоприбульцям", як акліматизуватися в умовах заслання. Ведучи широку кореспонденцію з багатьма засланцями і зарубіжними адресатами, він був досить добре поінформованою особою про всіх засланців і виступав своєрідним інформатором про їхнє становище. Написав брошуру про боротьбу за статус політв'язня, яку передав за кордон. На жаль, з докладною інформацією брошури громадськість не змогла ознайомитися, через її безслідне зникнення. На засланні В. Чорновіл зголосився стати членом Української гелісінської групи, а також закликав інших політв'язнів і політзасланців та широку громадськість стати членами Групи, щоб зупинити репресії режиму проти неї.

Брутальна репресивна кампанія комуністичного режиму проти українського національного піднесення 1960-х рр., тиск і неправдиві обвинувачення через пресу і в публічних виступах, передбачення неминучого арешту змусили В. Чорновола ще влітку 1972 р. відмовитися від радянського громадянства і вимагати зміни підданства на підданство іншої країни. Однак вилучення цього звернення під час арешту та сімейні обставини змусили його відкласти свої домагання. Повторив він свою заяву 1 березня 1975 р., після того, як над ним жорстко позначилися під час відправлення зі Львова в мордовський табір у стані голодування [8, с. 1365–1367]. Усе ж патріотичні почуття до своєї Батьківщини, прагнення боротися за її свободу, переважили бажання знайти прийнятніше життя за кордоном, тому він у 1976 р. відмовляється від своєї заяви і невдовзі розпочинає боротьбу за статус політв'язня. Хоча в 1978 р. в листі до дружини із заслання писав, що коли вона не може вже витерпіти утиски комуністичного режиму, то він готовий витерпіти спокійно два роки до закінчення заслання і виїхати за кордон [18, с. 720].

Масові арешти і судові процеси за кримінальними статтями українських правозахисників кінця 1970 – початку 1980-х рр., зокрема засудження самого В. Чорновола за згвалтування, обурили його. Зіткнувшись із черговою необмеженою брутальністю щодо паплюження власної гідності і честі заявив, що "у теперішній ситуації я не бачу для себе іншого виходу, як домагатися звільнення й виїзду із СРСР" [14, с. 1351]. Радянський режим проігнорував цю заяву, відтак В. Чорновіл змушений надати перебувати в ув'язненні, а пізніше він до цієї ідеї вже не повертався.

В. Чорновіл не був самотнім у домаганні відмови від радянського громадянства. Внаслідок постійного тероризування радянських карних органів у 1970–1980-х рр. цю ідею висловлювали багато інших політв'язнів: І. Гель, С. Караванський, В. Мороз, В. Січко, В. Стус, С. Шабатура та ін. За кордон надходили відповідні звернення із цього приводу. Зокрема, з концтабору було надіслано колективне звернення політв'язнів із проханням підтримати звернення В. Чорновола, В. Мороза та І. Геля, надіслані до Президента США щодо надання їм громадянства цієї країни [9, с. 1036]. Діячі української західної діаспори створювали різноманітні комітети, що мали домагатися звільнення політв'язнів, зверталися із цим питанням до державних органів різних країн. Їх спільними зусиллями з державними органами західних країн виїхали за межі СРСР: П. Григоренко, С. Караванський, В. Мороз та ін.

Завдяки самовідданій діяльності таких людей як В. Чорновіл, які під час боротьби не зважали на побутові умови та різноманітні проблеми, українському народу вдалося відновити наприкінці ХХ ст. власну державу.

1. *Василишин Г.* Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя : У 3 ч. – К., 1998–1999. 2. *Давимук С.* Незабутній народний голова: Львівський період державотворчої діяльності В'ячеслава Чор-

новола 1990–1992 років // Молодь України. – 2003. – 11 квіт. 3. *Деревінський В.* Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола // Українознавство. – 2006. – № 1. 4. *Капелюшний Л.* Без Чорновола. – К., 1999. 5. *Кухар Р.* Чужинець про наших геройських в'язнів концтаборів СРСР // Визвольний шлях. – 1987. – № 4. 6. Одержимість: Інтерв'ю Ю. Зайцева з Ігорем Калинцем. – Л., 2002. 7. *Орлов Ю., Матусевич М., Марченко В., Антонюк З.* Три мільйони в'язнів в СРСР // Визвольний шлях. – 1980. – № 1. 8. *Пенсон Б., Чорновіл В.* Будні мордовських таборів // Визвольний шлях. – 1975. – № 12. 9. Прохання з України // Визвольний шлях. – 1979. – № 9. 10. *Сорока М.* В'ячеслав Чорновіл // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. 11. *Стус В.* Форма існування не віднайдена // Визвольний

шлях. – 1983. – № 11. 12. *Хейфец М.* В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал // Хроніка таборових буднів. – К., 1991. 13. *Хейфец М.* В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал // Українські силуети. – Нью-Йорк, 1983. 14. *Чорновіл В.* Відкритий лист // Визвольний шлях. – 1981. – № 11. 15. *Чорновіл В.* Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К., 2000. 16. *Чорновіл В.* Разом за ґратами // Вимір часу. – 2002. – № 1. 17. *Чорновіл В.* Твори : У 10 т. – К., 2002–2006. 18. *Чорновіл В.* Твори : У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 1. 19. *Чорновіл В.* Твори : У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 2. 20. *Чорновіл В.* Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир. – 1992. – № 2.

Надійшла до редколегії 31.01.06

С. Діброва, канд. іст. наук

Я. НОВИЦЬКИЙ "ПІД ПРИЦІЛОМ" КРИТИКИ ГАЛИЦЬКИХ УЧЕНИХ

Акцентовано увагу на не зужитому резерві "новицькіани" – критичних рецензіях на видання Я. Новицького, опублікованих М. Драгомановим, Ф. Колесою та В. Гнатюком; з'ясовано значення цих публікацій для оцінки творчої спадщини Новицького та причини їх ігнорування новицькознавцями.

The article deals with the analysis of critic reviews about Ya. Novitsky's publications made by M. Dragomanov, F. Kolessa, and V. Gnatyuk; the significance of said publications for the estimation of Novitsky's creative heritage is studied.

Єдиний дореволюційний олександрівський дослідник запорізьких старожитностей Я. Новицький (1847–1925) не належить до знакових фігур української історіографії. Його праці за життя були відомі насамперед на Катеринославщині, а також окремим фахівцям в інших університетських містах України. Їх рецензування, відповідно, здійснювалося місцевими дослідниками, які мали особисті контакти з Новицьким, користувалися його матеріалами та послугами й зобов'язані були лише позитивно оцінювати публікації краєзнавця (це практично в усіх випадках відповідає реальним настановам авторів, науковий рівень яких не надто вивищувався над рівнем Новицького).

Загалом перший етап історіографії "новицькіани" може бути умовно названий прижиттєвим. Усі публікації цієї доби носили лише компліментарно-панегіричний характер. У деяких випадках сам Новицький слугував їх інформатором та консультантом з приводу уточнення низки питань, що засвідчує листування з ним. У прижиттєвих публікаціях про Якова Павловича важливими були також ще два моменти: фаховий рівень авторів та їх вікове співвідношення з дослідником.

Найбільш об'єктивним був перший дослідник творчості Я. Новицького відомий український етнограф, харківський професор М. Сумцов, який за фаховим рівнем незмірно перевищував Новицького, оскільки мав університетську освіту, захистив дві дисертації та був автором численних аналітичних праць. Утім, навіть Сумцов у перших публікаціях про Новицького 90-х рр. XIX ст. не критикував і навіть не аналізував видання колеги. Ознаки наукового підходу до оцінки творчості Якова Павловича проявилися лише у доволі пізній програмній статті Сумцова 1905 р. Пікантним було те, що стаття розпочинала збірник, левовий обсяг якого займала публікація Новицького і який виглядав як збірник "на пошану" шанованого дослідника запорізьких старожитностей. Сумцов розкритикував загальні підходи Новицького до етнографії як до науки, яка займається лише вивченням старовини й не звертає уваги на продовження чи переривання традицій сучасними мешканцями Запоріжжя. Доволі різко вказував Сумцов і на переоцінку Новицького своєї першості у записі історичних пісень на Запоріжжі, нагадавши про видання записок запорожця Коржа, публікації М. Мизка й особливо І. Манжури. Діяльність останнього професор ніби протиставляв публікаціям Новицького, у яких нерідко автор просто своїми словами переказував оповіді старих людей, прикрашаючи мову та розмальовуючи оповідь задля зацікавлення читачів. Сумцов свідомо підкреслював місцевий рівень публікацій Новицького та переважно

збиральницьку (не аналітичну) діяльність дослідника "преданий о запорожской старине". Більше того, автор указував на неприпустимість для професіонала ознаку публікацій Новицького (а заразом з ним і Яворницького): "романтическая меланхолия, историческая реминисценция о старине, как ее представлял и понимал Шевченко, то есть, непременно славной, казацкой". Виходячи із цього, Сумцов наполягав, що "современная этнография в пределах Екатеринославской губернии нуждается в постановке новых задач и новых стремлений, наряду с продолжением хороших старых исторических традиций" [10, с. 3, 7–9].

Ця стаття М. Сумцова демонструвала, що і загалом в етнографії та краєзнавстві відбулося чимало змін у системі, методиках наукових студій та самих методологічних підходах і вимогах до наукових, і в його оцінках творчості Якова Павловича також відбулися суттєві зміни: професор ставив до колеги загальні вимоги сучасної етнографії та спонукав до творчого зростання. За життя Я. Новицького у місцевих виданнях це була єдина публікація з критикою його загальних поглядів та методів досліджень.

Однак загалом критика підходів Я. Новицького до етнографії в цілому та його конкретної діяльності в цьому напрямі розпочалася значно раніше. Зокрема, варто згадати кілька зауваг М. Драгоманова щодо діяльності Новицького у його жєневських виданнях ще початку 80-х рр. XIX ст. В обох книгах Драгоманов опирався на зібрані Новицьким історичні пісні, але постійно підкреслював неслухняність включення до збірок солдатських та кріпацьких пісень, привнесених на землі Запорізьких Вольностей переселенцями, переважно росіянами. На відміну від Новицького, Драгоманов аналізував записані краєзнавцем історичні пісні, показуючи тенденції народних уявлень, виявляючи соціальні зриси та вплив політичних і міграційних обставин на зміну пріоритетів. У цьому сенсі, знову посилаючись на зібрані Новицьким тексти, Драгоманов зауважив "пригадування" нащадками козаків історичних пісень про боротьбу з турками під час і після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [2, с. 24, 84–87, 91, 118; 3, с. 108–109].

Фактично, це були приклади ще гострішої критики Новицького (у порівнянні з М. Сумцовим): по-перше, нерозбірливість його не лише в записах фольклору, але і його систематизації при публікації; по-друге, практична відсутність аналітизму в цих публікаціях і незначна роль збирача як дослідника зібраних ним історичних артефактів. І хоча хронологічно ці публікації Драгоманова передують статтям Сумцова, однак через їх недоступність у межах Російської імперії, ідеї Драгоманова не проникли